КЪЫЗЫХЪУГЪЭР ИЛЪЭСИ 130-рэ МЭХЪУ

ИщыIэныгъэ щысэтехыпIэу къэнэжьы

Шапсыгъэ къуаджэхэр Краснодар ыкIыбкIэ Пшызэ пэблагъэу щысых. Афыпсипэ, Хьащтыку, Псэйтыку псыхъом кIэрысых, пэнэхэсхэр ахэм апэIудзыгъэу къыблэ лъэныкъомкIэ щэпсэух. Хьащтыку къоджэ пстэуми анахь цIыкIу. Ар унэгъуишъэ имыкъу мэхъу. Адрэ къуаджэхэм зэранахь цIыкIум, лIакъоу къызыхэкIыгъэри бэшхо зэрэмыхъурэм ямылъытыгъэу, тихэгъэгу ыкIи Адыгеим ятарихъ хэмыкIокIэжьыщт сатыр плъыжькIэ хэуцогъэ цIыфэу Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые ащ къыщыхъугъ, щапIугъ. КъыгъэшIагъэр мыбэми, ицIыфыгъэкIэ, иIофшIакIэкIэ, хабзэмрэ цIыфхэмрэ шъыпкъагъэу афыриIагъэмкIэ, тинепэрэ мафэхэм ябгъапшэмэ, гъунджэм фэдэу укъызэрыщын цIыфэу щытыгъ. Непэ къэралыгъо къулыкъушIэхэм къолъхъэ тынIыхыным дихьыхххэрэр, ашъхьэ ифедэ къэралыгъо пшъэрылъхэм апэ рагъэшъызэ псэухэрэр мымакIэу зэрахэтхэм егъапшэмэ, шъыпкъагъэу, теубытагъэу хэлъыгъэмкIэ, ыгу икъэбзагъэкIэ ар псынкIэчъ къабзэм фэдагъ.

МэкъумэщышIэ унэгъо къызэрыкIом къихъухьагъэр сэнэхьат зызэрегъэгъотым революцием пыхьагъэхэм ясатырэ хэуцуи, хэбзакIэр къыдэхыгъэным фэбанэхэрэм ахэтэу ищыIэныгъэ къыхьыгъ, Адыгэ автоном хэкум иапэрэ зэхэщакIохэм ащыщыгъ, СССР-м и Гупчэ гъэцэкIэкIо комитет хэтыгъ, Адыгэ хэкум ихэбзэ гъэцэкIэкIо комитет итхьаматагъ, ВКП(б)-м и Адыгэ хэку комитет иапэрэ секретарыгъ. Ыгу кьытеофэкIэ къэралыгъом, цIыфхэм афэшъыпкъэу, афэгумэкIэу, зышъхьамысыжьэу Iоф ышIагъ, ышъхьэ ифедэхэм алъыхъугъэп, анахь дэгъоу шхагъэп, анахь дэгъоу зифэпагъэп, къызэрыкIо щыIакIэр игъогоу псэугъэ.

Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые щыIэныгъэ гъогоу къыкIугъэм ехьылIэгъэ тхыгъэ бэкIае щыI. Ахэм ащыщых Краснодар дэт политехническэ институтым тарихъымкIэ икIэлэегъэджагъэу Аулъэ Малыч, Адыгэ кIэлэегъэджэ колледжым ипащэу, тарихъ шIэныгъэхэмкIэ докторэу Ацумыжъ Казбек, журналистэу Андрей Адерехиным атхыгъэхэр. Ахэм ащыщхэр «Адыгэ макъэм» къыхиутыхэу къыхэкIыгъ.

Къызыхъугъэр илъэси 130-рэ зыщыхъурэм ехъулIэу джыри зэ ахэм япычыгъохэм къафэтэгъэзэжьы, Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые щыIэныгъэ гъогоу къыкIугъэр непэ тыгу къэтэгъэкIыжьы.

— 1987-рэ илъэсым ичъэпыогъу. Крайисполкомыр зычIэт унэм къыпэчIынатIэу щыт скверым бэщ цIыкIоу зыдиIыгъэу къинэу теIункIэзэ зыныбжь хэкIотэгъэ бзылъфыгъэр къырэкIо, — етхы журналистэу Андрей Адерехиным. — ТыдэкIэ уплъагъэми цIыфхэр Iэжь-лъэжьэу зекIохэзэ хэти Iоф горэм ыуж зэритым гу лъитэрэп. Мы чIыпIэм къихьэ къэс а бзылъфыгъэм ыгу ильыр зы гупшысэ закъу. 1935-рэ илъэсым чъэпыогъум и 10-м цIыф бэдэдэ хэлажьэзэ, топхэр фагъаохэзэ мы чIыпIэм щагъэтIылъыгъагъ зищыIэныгъэ зыхьожьыгъэ ятэшэу Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые.

Илъэс заулэ тешIагъэу, партбилетыр зиджыбэ илъхэу, ау нэпэнчэ зекIуакIэм есагъэхэм ащ ыщIэ IаекIэ агъэIугъ. Ащ пэуцужьын партийцэхэм къахэкIыгъэп, хабзэм ипыигъэу агъэлъагъуи, ащ ибэнэу скверым дэтыгъэр Iуахыжьыгъагъ, чIыпIэр зэныбжь ашIыжьыгъ. Ышнахьыжъ ыпхъугъэу Шыхьанчэрые ыпIужьыгъэ ыкIи ренэу IэпыIэгъоу иIэгъэ Къадырхъан мы скверым бэрэ кIощтыгъ, ятэш ыгу къыгъэкIыжьыщтыгъ, гупшысабэ шъхьэм къыщекIокIыщтыгъ. Ащ къызэриIотэжьыщтыгъэмкIэ, чэур Iуахыжьыгъагъ нахь мышIэми, Шыханчэрые ихьадашъхьэ къычIамыхыжьыгъагъэу, джы къызынэсыгъэм а чIыпIэм зэрэчIэлъэу ылъытэщтыгъ.

Адыгэ хэку къэралыгъо хьарзынэщым чIэлъ тхылъхэм ахэлъ полиции участкэм ипристав 1908-рэ илъэсым жъоныгъуакIэм и 7-м номерэу 189-рэ зытетэу зэхигъэуцогъэгъэ протоколыр. Ащ мырэущтэу щетхы: «Сэ, къалэу Екатеринодар ия III-рэ полицейскэ участкэ сыриприставэу Избаш, къыкIэлъыкIорэ Iофыгъом ехьылIэгъэ мы протоколыр зэхэзгъэуцуагъ: Пшызэ дэ мэкъумэщ еджапIэ къызысэлъыхъум згъэунэфыгъэ Екатеринодарскэ отделым хэхьэрэ къуаджэу Хьащтыку къыщыхъугъэ Хьахъурэтэ Шыхьанчэрый Умар ыкъор, илъэс 21-рэ зыныбжьыр, къэзымыщагъэр, Екатеринодарскэ фельдшер еджапIэм икурс къэзыухыгъэр революцие пропагандэм иагитатор шъхьаIэу зэрэщытыр ыкIи ар къызысэлъыхъум къэзгъотыгъэх къыкIэлъыкIорэ тхылъхэр: «Студентхэмрэ социальнэ Iофымрэ» зыфиIоу 1905-рэ илъэсым къыдэкIыгъэр, «Эгоизмэр ыкIи социализмэр, е Сэры ыкIи обществэр», «Экономическэ очеркхэр» зыфиIохэу 1906-рэ илъэсым къыдэкIыгъэхэр, «Профессиональнэ движениер» зыфиIоу 1905-рэ илъэсым къыдэкIыгъэр, Маркс итхылъэу «Историческэ материализмэр ыкIи хагъэхъожьырэ уасэр» зыфиIоу 1905-м къыдэкIыгъэр, «Аграрнэ Iофхэр» зыфиIоу 1906-м къыдэкIыгъэр, унашъо сшIыгъэ: «БIпшъэкIэ зыщIэ къыщесIуагъэхэр мы протоколым истхэнхэу, Хьахъурэтэ Шыханчэрый Умар ыкъомрэ мэкъумэщ еджапIэм иапэрэ класс исэу Яспольский Алексей Ильич ыкъомрэ сыубытынхэу ыкIи Екатеринодарскэ къэухъумэпIэ пунктым ипащэу зыщIэ къесIогъэ литературэр зыIэкIэзгъэхьащтым унашъоу ышIыщтым сежэнэу».

А протоколым нэIуасэ зыфишIыгъ Пшызэ хэкум игенералгубернаторэу, генерал-лейтенантэу Бабич. 1908-рэ илъэсым шышъхьэIум и 26-м номерэу 507-рэ зытетэу ащ къыдигъэкIыгъэ унашъом къыщиIоштыгъ Кубанскэ дзэ еджапIэм иреволюционнэ кIэлэеджэкIо организацие рабочхэм ямызакъоу, кIэлэеджэкIо ныбжьыкIэхэми революционнэ еплъыкIэу яIэм зыкъегъэIэтыгъэным зэрэфэлажьэрэр. Генерал-губернаторым Хьахъурэтэ Шыханчэрые «зиягъэ къэкIорэ ыкIи обществэм хэлъ рэхьатныгъэр зыукъорэ цIыфэу зэрэщытым кIызэкIэу» IофшIапIэм IугъэкIыгъэнэу, хэкум дзэ положение елъыфэкIэ къихьан фимытэу игъэкIыгъэнэу унашъо ышIыгъ. Ащ къызэкIэу Хьахъуратэм краир ыбгынэн фаеу хъуи, Терскэ хэкум кIожьыгъагъэ, осетинхэм азыфагу революционнэ IофшIэныр щызэрихьагъ. 1909-рэ илъэсым гъэбылъыгъэкIэ ащ Новороссийскэ къыгъэзэжьыгъагъ, акционер обществэу «Русский грозненский стандарт» зыщIагъэм апэ IухьэгъагЪ, нэужым цементышI заводэу «Орел» зыфиIорэм Iоф щишIагъ. Ар рабочхэм страховой кассэм итхьаматэу хадзыгъагъ, ащ дыкIыгъоу революционнэ IофшIэныр ыгъэцакIэщтыгъ.

Новороссийскэ щыIэу 1917-рэ илъэсым пачъыхьагъур зэрэщымыIэжьым ехьылIэгъэ къэбар Шыхьанчэрые къылъыIэсыгъ. Февральскэ революцием ыуж Новороссийскэ къикIыжьи Екатеринодар къыгъэзэжьыгъ, буржуазием и Временнэ правительствэ цIыфхэм апэшIуекIорэ политикэ зэрэзэрихьэрэр, Кубанскэ краевой радэмрэ къушъхьэчIэсхэм ахэт бай купхэмрэ революцием пэшIуекIорэ зекIуакIэхэр зэрэзэрахьэхэрэр цIыф къызэрыкIохэм агуригъаIощтыгъ.

Граждан заор аухыгъ, Пшызэ шъолъыр Совет хабзэр щагъэуцугъ. Мамыр щыIакIэм зыфэгъэзэгъэным ипIалъэ къэсыгъ...

1922-рэ илъэсым бэдзэогъум и 27-м Урысые Гупчэ гъэцэкIэкIо комитетым и Президиум Черкес (Адыгэ) автоном хэку зэхэщэгъэным ехьылIэгъэ унашъо къыдигъэкIыгъ. 1922-рэ илъэсым тыгъэгъазэм и 7 — 10-хэм советхэм язэфэсэу къуаджэу Хьакурынэхьаблэ щыкIуагъэм хэкур зезыщэщт гъэцэкIэкIо комитетэу Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые зипащэр щыхадзыгъагъ.

Адыгэ хэкум кIэныжъ бай иIагъэп. Адыгэ лэжьэкIо къызэрыкIохэм янахьыбэм тхэкIэеджакIэ ашIэщтыгъэп, хэкум еджапIэ итыгъэп пIоми хъущт, 1919-рэ илъэсым нэсыфэкIэ псауныгъэр къэухъумэгъэным пылъ къулыкъу иIагъэп. Хьахъуратэр зипэщэ хэку гъэцэкIэкIо комитетэу зэхащагъэр ыкIуачIэ къызэрихьэу щыIэкIакIэ гъэпсыгъэным фежьэгъагъ. Гъэиныгъэщэу къэIуагъэ хъурэп Iоф пстэуми Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые язэхэщэкIуагъ оIокIэ.

— БэшIагъэу колхозым хэтыгъэ лIы горэм сырихьылIэнэу, апэрэ илъэсхэр зэрэщытыгъэхэр тыгу къэдгъэкIыжьынэу хъугъагъэ, — къыIотэжьыщтыгъ хэку гъэцэкIэкIо комитетым итхьаматэ Iоф дэзышIэгъэ С. Сихъум. — Хьахъуратэм ехьылIэгъэ еплъыкIэу иIэхэмкIэ ащ сызеупчIым, теубытагъэ хэлъэу къыIуагъ ар зэкIэмкIи пкъэу пытэм фэдэу зэрэщытыгъэр. ЗэкIэри ащ къыдекIокIыщтыгъэ, Адыгеим иполитикэ, экономикэ, культурэ щыIакIэ яхьылIагъэу зэрэзекIонхэ фэе лъэныкъо пстэури ащ рагъотылIэщтыгъэх.

А илъэс къинхэм хэку гъэцэкIэкIо комитетым иIофшIэн лъэныкъо зэфэшъхьафхэм атегъэпсыкIыгъэу зэхащэщтыгъ:экономикэм зыкъегъэIэтыгъэныр, бэджэшIэ-хъункIакIохэм пхъашэу апэуцужьыгъэныр, цIыфхэм ягъэджэн, псауныгъэр къэухъумэгъэным хэхьоныгъэ ягъэшIыгъэныр, специалистхэр гъэхьазырыгъэнхэр, къушъхьэчIэс бзылъфыгъэхэм зэкIэми афэдэу шъхьафитныгъэ ягъэгъотыгъэныр. А лъэныкъо пстэумкIэ Iофхэр чIыпIэхэм зэращылъыкIуатэхэрэм ышъхьэкIэ Хьахъуратэм защигъэгъуазэщтыгъ, щыкIагъэхэмрэ хэукъоныгъэхэмрэ дэгъэзыжьыгъэнхэм ыкIуачIэ рихьылIэщтыгъ.

— ИIофшIэнкIэ Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые шIыкIэ шъхьаIэу ыгъэфедэщтыгъэр, — ыгу къэкIыжьыщтыгъ М. Хъуажъым, — мафэ къэс цIыфхэм зэраIукIэщтыгъэр ары. Сыд фэдэ Iоф иIэу ащ ыдэжь хэт щыщ къэкIуагъэми уахътэ къыхигъэкIыти ригъэблагъэщтыгъ, къызыфэкIогъэхэ Iофыр цIыкIу е ины ыIоу зэхимыдзэу, хэти зыгъэгумэкIырэм едэIущтыгъ, зэхифыщтыгъ, ащ ишIуагъэкIэ тыдэ щыхъурэщышIэхэми ренэу ащыгъозагъ. Зигъэинэу, захиIэтыкIэу пащэ горэм зырилъэгъулIэкIэ псынкIэу ар ичIыпIэ ригъэуцожьыщтыгъ, цIыфхэм апашъхьэ зэкIэри зэрэщызэфэдэхэр гуригъаIощтыгъ.

Хьахъуратэм хэкур бэрэ къыкIухьэщтыгъ, чэщым къэнэн фаеу зыхъукIэ анахь унэгъо къызэрыкIом ыдэжь ар къыщыуцущтыгъ. «Чэщым къэтын фаеу тыдэ къыщыуцугъэми, — ыгу къэкIыжьыщтыгъ И. Блохин, — къоджэдэс, къутырдэс купхэр ащ ыдэжь къыщызэрэугъоищтыгъэх, хъурэ-шIэхэрэр къыфаIуатэщтыгъэх, зыгъэгумэкIыхэрэр лъагъэIэсыщтыгъэх, чIыгум, щыIакIэм, нэмыкI лъэныкъохэм яхьылIагъэу зэнэкъокъущтыгъэх.

Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые цIыфхэм лъытэныгъэшхо фашIыщтыгъ, ау зигъэиныгъэ ныбжьи ышъхьэ къихьагъэп, хэтрэ цIыф къызэрыкIуи фэдэу зекIэми афыщытыгъ. «Ар цIыф шъырытыгъ, къызэрыкIуагъ оIокIэ зи къемыIолIэгъахэм фэд, — ыгу къэкIыжьыщтыгъ Ю. ЛIыхасэм. — Сыд хъугъэкIи ащ нэгуихъоныгъэ еплъэгъулIэн плъэкIыщтыгъэп».

Хэку гъэцэкIэкIо комитетым итхьаматэу, нэужым партием и Адыгэ хэку комитет иапэрэ секретарэу зыщытыгъэ илъэсхэм Адыгеим промышленностымкIи, социальнэ-культурэ щыIакIэмкIи къэхъугъэ зыхъохэр ышIыгъагъэх. Апэрэ илъэситф къодыем Адыгеим ипромышленность мылъку шъхьаIэу иIэр фэди 6-кIэ, продукциеу къыдагъэкIырэр фэди 7-кIэ, IофшIэпIэ чIыпIэхэр фэди 5-кIэ нахьыбэ хъугъагъэх. 1931-рэ илъэсым ыкIэхэм яхъулIэу Адыгеим щыпсэухэрэм ипроцент 85-м тхэкIэеджакIэ арагъэшIэгъагъ.

Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые ищыIэныгъэ иаужырэ илъэсыгъ 1935-р. ИцIыкIугъом къыщыублэгъэ тхьамыкIэ щыIакIэм, мыпшъыжь революционнэ IофшIэным, щыIэкIакIэр гъэпсыгъэным зышъхьамысыжьэу зэрэфэлэжьагъэм къиныгъоу къатыгъэхэм ипсауныгъэ — ыгу зэщагъэкъокъагъ. 1933-рэ илъэсым апэрэу инфаркт иIагъ. 1935-рэ илъэсым игъэмафэ фэбэшхоу щытыгъ, а лъэхъаным Хьахъуратэм хэкур бэрэ къызэрикIухьагъэр ыгукIэ лъэшэу къехьылъэкIыгъ.

— Чъыгхэм ачIэгъ чIэт зыгъэпсэфыпIэм пчыхьэм тесэу сэ сыгъэолъыжьыгъ, — ыгу къэкIыжьыщтыгъ Къадырхъан. — Чэщым иджэ макъэ зэхэсхи псынкIэу сыкъэтэджыгъ. Ыгу дэи къэхъугъагъ. Хэку здравотделым ипащэу Гозуловым телефонкIэ сыфытеуи, ар псынкIэу къэсыгъ. Врачхэри псынкIэу къызэрэугъоигъэх, зэхэгущыIэжьыгъэх, сыд зашIи изытет нахьышIу ашIын алъэкIыгъэп. Рахъухьагъ Шыхьанчэрые Москва щэгъэн фаеу.

Гозуловым къызэриIотэжьыгъагъэмкIэ, Кремль сымэджэщым Хьахъуратэр зынагъэсым а лъэхъаным кардиолог цIэрыIоу щытыгъэ профессорэу Плетневыр агъотыгъэп. Ащ иассистент къызеплъым къыриIуагъ ежьхэри Москва къэнэнхэ фаеу. ЧэщзымафэтешIагъэу къараIуагъ Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые зэрэщымыIэжьыр. Ар зыхъугъэр 1935-рэ илъэсым ичъэпыогъу и 5-р ары. МэшIокукIэ хьадэр Краснодар къащэжьыгъ, чэпыогъум и 10-м Хьахъурэтэ Шыханчэрые край хэбзэ гъэцэкIэкIо комитетыр зычIэт унэм къыпэчIынатIэу иIэ скверым щагъэтIылъыгъ.

Непэ революционер-большевикым ыцIэ ахьы Мыекъуапэрэ Краснодаррэ яурамхэм. Шапсыгъэ пынджлэжь совхозми ащ ыцIэ ыхьыщтыгъ.

Адыгэ хэкум иапэрэ гъэпсакIохэм ащыщыгъэ Хьахъурэтэ Шыхьанчэрые ыгу къызытемыожьырэр илъэс 77-рэ хъункIэ бэп къэнэжьыгъэр. А пIалъэм хэкум пэщэ зэфэшъхьафыбэ иIагъ. Ау джы къызнэсыгъэм ахэм къахэкIыгъэп лIыгъэ зезыхьэшъун, ащ саугъэт фязыгъэгъэуцун. Сомэ зырыз нахь зэхэтымылъхьагъэми, саугъэтым игъэпсын пэIухьащтыр цIыфхэм къахэкIынэу къытшIошIы, ау зэхэщакIо зэрэщымыIэм Iофыр кIигъэкIыгъэп.

СЭХЪУТЭ Нурбый.

Къуаджэу 1941 —

«Еджэркъое къоджэ Советым хэхьэрэ колхозникхэр, рабочхэр ыкIи къулыкъушIэхэр Советскэ правительствэмрэ Коммунистическэ партиемрэ къызэрэджэхэу тихэгъэгу икъэухъумэн фэхьазырых. Тидзэхэр пый мэхъаджэм псынкIэу зэрэтекIонхэу тлъэкIырэр зэкIэ тшIэщт. Гъомылапхъэхэр, щыгъынхэр зэолIхэм афядгъэщэщтых...»

(1941-рэ илъэсым имэкъуогъу мазэ Еджэркъое Советым лэжьакIохэм щызэхащэгъэгъэ цIыф зэхахьэм щаштэгъэгъэ резолюцием щыщ).

Чылэм щыщхэу нэбгырэ 500 фэдиз нэмыц техакIоу тикъэралыгъо къытебэнагъэхэм язэуагъэхэм ахэтыгъ. ЗицIыф гупсэ заом дамыщыгъэ зы унагъо чылэм къыдэнэгъагъэп. Хъулъфыгъэу исыр зэкIэ зэрыкIыгъэхэри щыIагъэх. Цужъхэм яунагъо зэшиплI — Едыдж, Хьамед, Мэджыд, Пщымаф аIоу икIыгъагъэх. Батыш зэшыхэу Хьаджмурат, Нухь, Къэрбатыр; Пщыжъ зэшыхэу Аскэрбый, Пщымаф, Мыхьамод, Сэфэрбый; Дэгужъые зэшыхэу Хьаджэбый, Джанхъот, Амэрбый; Дзыбэ зэшыхэу Рэщыд, Хьамед, Тыркубый; Айтэчыкъо зэшыхэу Пщымаф, Бэч, Ликап.., нэмыкIхэри пыим пэуцужьыгъэх.

Бжьэцхэм ялIакъо щыщхэу нэбгырэ 16 зэуагъэ, Айтэчыкъохэу — 7, Бэрзэджхэу — 5, Дэгужъыехэу — 7... ДэкIыгъэхэм янахьыбэм къагъэзэжьыгъэп.

АIуагъэр агъэшъыпкъэжьыгъ

Заом иапэрэ мафэхэм къащегъэжьагъэу зэуапIэм Iутхэм къоджэдэсхэр адеIэхэу рагъэжьэгъагъ. ГъукIэхэу Инал ЛIымафэ, Батыш Къасполэт, Брыцо Хьаджымосэ, пхъашIэхэу ХъокIон Шэхъобэч, Дзыбэ Къарбэч, Бэрзэдж Теуцожь, Хьаужьыр Забыт, нэмыкIхэри яунэхэм амыгъэзэжьэу лажьэщтыгъэх. ТизэолIхэм агъэфедэщт ку зэтегъэпсыхьагъэхэр ашIыщтыгъэх, шыхэм налхэр акIаIулIэщтыгъэх. Пшъыгъэхэми, фэтагын остыгъэр агъаблэзэ, чэщыри Iоф ашIэщтыгъ.

Еджэркъуаехэм сыдигъуи шIукIэ агу къэкIыжьы колхозым имэлэхъуагъэу Шышъхьэ Тырку лIыгъэу зэрихьэгъагъэр. Нэмыцхэр чылэм къызэрэсыщтхэр зешIэм, мэл лъэпкъ дэгъухэр зыхэт Iэхъогъум щыщэу зы куп ылъэкIыгъагъ. Пыйхэр зэрэдэкIыжьхэу, зы шъхьи ахимыгъэкIодыкIыгъэу, цы шъабэ къызэхырэ мэлхэр колхозым IэкIигъэхьажьхи, ахъунхэу рагъэжьэжьыгъагъ. Тырку изекIуакIэ хабзэм осэшхо къыфишIи Лениным иорден къыратыгъагъ.

ЦIыфхэм пый мэхъаджэм къарыу лые къахилъхьагъэм фэдагъ. Зышъхьамысыжьхэу жъуагъэх, пхъагъэх, лэжьыгъэр Iуахыжьыгъ. Апэрэ зэо илъэсхэм колхозым лэжьыгъэу хабзэм ритыгъэр заом ыпэрэ илъэсхэм къахьыжьыщтыгъэм нахьыбагъ.

Унэгъо шъхьарыкIэу чылэр къакIухьэзэ, щыгъын фабэхэр къаугъоищтыгъэх. Бзылъфыгъэхэм цылъэпэдхэр, Iалъэхэр ахыщтыгъ, ахэр зэуапIэм Iутхэм афагъэхьыщтыгъ.

Къуаджэм къыдэнэгъэ ныбжьыкIэхэри гупсэфэу щысыгъэхэп. Ахэм истребительнэ куп псынкIэу зэхащэгъагъ, ар Кощхьэблэ батальоным хахьэщтыгъ. КIалэхэр шпионхэм, дзэм къыхэкIыжьыгъэу зызгъэбылъыхэрэм, зэщыгъэкъон Iофхэм апылъхэм ябэныщтыгъэх.

Нэмыцыдзэхэр Кавказым къызынэсхэм, цIыфхэм ящыIакIэ нахь къэхьылъэгъагъ. 1942-рэ илъэсым Ермэлхьаблэ, Краснодар, Мыекъуапэ аштэгъагъэх. Еджэркъуаий къынэсыхи илъэсныкъорэ щыхъушIагъэх. Чылэм былымэу дэтыр зэкIэ, чэт-тхьачэтхэр зэтыраукIагъэх. ЦIыфхэм къиныбэ арагъэлъэгъугъ. Зэрарэу колхозым къыфахьыгъэр сомэ миллионым ехъущтыгъ.

Нэмыцхэр чылэм зэрэдэкIыжьхэу цIыфхэм колхозыр зыпкъ рагъэуцожьынэу фежьэгъагъэх. Гъатхэр къэблагъэщтыгъ. Губгъо IофшIэнхэр зэрагъэцэкIэщтхэ техникэр, ащ пылъ Iэмэ-псымэхэр ящыкIэгъагъэх. ЗэралъэкIэу яIэ тIэкIур агъэцэкIэжьыгъ. Унагъохэм пыим шIуагъэбылъыгъэгъэ лэжьыгъэ макIэу къаухъумагъэм къыхахызэ, гъэтхасэу апхъыщтхэм ячылапхъэ къаугъоигъагъ.

ШышъхьэIу мазэм (1943-рэ илъэс) СССР-м инароднэ комиссархэм я Советрэ Коммунистическэ партием и Гупчэ Комитетрэ унашъоу аштагъэм «Нэмыцхэм къатырахыжьыгъэ шъолъырхэм мэкъу-мэщ хъызмэтым зыкъыщегъэIэтыжьыгъэным фэшI мэфэл зытешIэ мыхъун Iофыгъохэу ащыгъэцэкIэгъэн фаехэм апай» зэреджэгъагъэхэр. Хабзэр колхозхэм чылапхъэхэмкIэ, техникэмкIэ ыкIи псэолъапхъэхэмкIэ къадеIэу ригъэжьэгъагъ.

ЦIыфхэр зэдеIэжьхэзэ, былымэхъо фермэхэр, машиннэ-тракторнэ станциехэр зыпкъ рагъэуцожьынхэм фежьэгъагъэх, зэпымыоу лэжьэнхэм фэхьазырыгъэх.

Нахьыбэм къагъэзэжьыгъэп

Еджэркъуае дэкIыгъэхэм ащыщэу нэбгырэ 300 фэдизмэ къуаджэм къагъэзэжьыгъэп. Заом Iухьагъэхэр зэкIэ псэемыблэжьэу зэуагъэх, Москва, Ленинград, Севастополь, нэмыкI къалэхэри къаухъумагъэх. Чылэм щыщхэу заом хэтыгъэхэм япроцент 90-рэ фэдизмэ къэралыгъом иорденхэр ыкIи медальхэр къафагъэшъошагъэх.

Iэшэ зэпэуцужьым щыфэхыгъэх офицерхэу **Дамэ Бязрыкъо, Инал Хьарунэ, Хьасанэкъо Исмахьилэ, Бэрзэдж Абдулэ,** нэмыкIхэри. Летчик зэшыхэу **Дзыбэ Рэщыдэрэ Хьамедэрэ** ошъогум щызэуагъэх. **Батышэ Хьаджмурат** подразделениеу ыIэ илъыгъэр дэгъоу зэрэзэрищагъэм ыкIи пыим пхъашэу зэребэныгъэм апае Жъогъо Плъыжьым иорден ыкIи медаль зэфэшъхьафхэр къыратыгъэх.

БАТЫШЭ Къэрбатыр ТIахъужъые ыкъор

1912-рэ илъэсым къэхъугъ. Заор къызщежьэгъэ ыкIи зыщаухыгъэ илъэсхэм азыфагу пыим езэуагъ. Жъогъо Плъыжьым иорден, медальхэу «За оборону Заполярья», нэмыкIхэри къыфагъэшъошагъэх.

ФЭКЪОЛI Ахьмэд Бый ыкъор

Илъэситф заом щихьыгъ. Стрелковэ полкым, танковэ полкым иразведкэ ахэтыгъ. Жъогъо Плъыжьым иорден тIоуцогъо къыратыгъ, медалэу «За отвагу» зыфиIорэр иI.

ДЗЫБЭ Исмахьил Къарбэч ыкъор

1941 — 1945-рэ илъэсхэм зэуагъэ. Жъогъо Плъыжьым иорден, Хэгъэгу зэошхом иорденэу ящэнэрэ степень зиIэр, медальхэу «За освобождение Кавказа», «За освобождение Варшавы», «За взятие Берлина», «За оборону Москвы», нэмыкIхэри иIэх.

ХЬАПЭКЪЭ Шахъмырзэ Мыхьамэт ыкъор

Илъэситфэ зэуагъэ. Жъогъо Плъыжьым иорден, медальхэу «За оборону Кавказа», «За оборону Сталинграда», «За победу над Германией», «За взятие Кенигсберга» зыфиIохэрэр къыратыгъэх.

ПЫЩТЫКЪ Рэмэзан Юсыф ыкъор

Я 24-рэ танковэ бригадэм, я 1349-рэ шхончэо полкым хэтэу зэуагъэ. Старшина. Бгъэхалъхьэхэу «За отвагу», «За победу над Германией» зыфиIохэрэр ыкIи юбилей медальхэр къыфагъэшъошагъэх.

АКЪУШЭ СултIанбек ЦIыкIужъые ыкъор

Илъэситфэ заом къэтыгъ. Хэгъэгу IофхэмкIэ народнэ комиссариатым иполк, нэужым хэгъэгу кIоцI IофхэмкIэ Министерствэм идзэ ухъумакIохэм ахэтыгъ. Бгъэхалъхьэу «За победу над Германией» зыфиIорэр къыратыгъ.

ГУРОВ Иван Иван ыкъор

Илъэс 19 ыныбжьэу 1943-рэ илъэсым дащыгъагъ. Апэрэ Кавказ корпусым, я 230-рэ топыщэ полкым, я 41-рэ автотехническэ батальоным, я 9-рэ пластунскэ дивизием ахэтэу зэуагъэ. Бгъэхалъхьэу «За отвагу» зыфиIорэр къыфагъэшъошагъ.

ДЭГУЖЪЫЕ Хьасан Мэлбахъо ыкъор

Апэ заом дащыгъэхэм ащыщ. Я 120-рэ Кавказ полкым, я 115-рэ, я 119-рэ шхончэо полкхэм ахэтыгъ. Заом сэкъат къыщыхъугъ. Жъогъо Плъыжьым иорден, бгъэхалъхьэу «За победу над Германией» зыфиIохэрэр иIэх.

ЕДЖЭРКЪУАЙ

1945-рэ илъэсхэр

Летчикэу, **подполковникэу Дэгужъые Аслъанбэч** авиационнэ полкым икомандирыгъ. Пшъэрылъэу къыфагъэуцухэрэр лIыблэнагъэ хэлъэу зэригъэцакIэщтыгъэхэм фэшI СССР-м и Апшъэрэ главнокомандующэ бэрэ ащ ыцIэ хигъэунэфыкIыгъ. **Брафтэ Джанбек** апэрэ мафэхэм къащегъэжьагъэу заом хэтыгъ. КъулыкъушIэ къызэрыкIоу ригъажьи, инженер-сапер ротэм икомандир хъугъэ. Хэгъэгу зэошхом ыкIи Жъогъо Плъыжьым яорденхэр, медаль зэфэшъхьафхэу 7 къыфагъэшъошагъэх. Зыныбжь имыкъугъэу заом Iухьагъэхэм ащыщыгъ **Бэрзэдж Долэт.** Къалэу Прагэ шъхьафит зышIыжьыгъэхэм, Берлин зыштагъэхэм ахэтыгъ, Жъогъо Плъыжьым иорден, ащ нэмыкIэу медали 5 ыбгъэ къыхалъхьагъэх. **ФэкъолI Ахьмэд** разведчикыгъ. ХэушъхьафыкIыгъэ танк частым хэтэу зэуагъэ, Жъогъо Плъыжьым иорден щэуцугъо, медальхэр къыратыгъэх. **Мэрэтыкъо Юсыф Рейхстаг зыштагъэхэм ащыщ.**

Разведчикыгъэх

Дэгужъые Хьасанэ заор къызежьэм ыужырэ мафэм дащи разведчикэу 1945-рэ илъэсым нэс зэуагъэ. Хэгъэгу зэошхом иорденэу ятIонэрэ степень зиIэр ыкIи медали 4 къащтэ ымышIэу пыим зэрезэуагъэм фэшI къыфагъэшъошагъэх. Тидзэхэр Берлин нэсынхэкIэ километрэ 40 нахь къэмынагъэу ар къауIагъ, ылъэкъо лъэныкъо имыIэжьэу къыгъэзэжьыгъ.

Разведчикыгъэу **Пыщтыкъ Рэмэзанэ** пыим зызщигъэпытэгъэ гъунапкъэр зэпичызэ, ащ зэлъиштэгъэ чIыпIэхэм бэрэ листовкэхэр арихьагъэх, гъэры ышIыгъэ нэмыц зэолIхэмрэ командирхэмрэ къыздырищыгъэх.

Заор кIозэ фронтовой гъэзетым Рэмэзанэ пае къатхыгъагъ: «Старшэ сержантэу Р. Пыщтыкъыр нэхашэ зымышIэрэ разведчик. Пыим зэлъиубытыгъэ чIыпIэхэм, зыкъаримыгъашIэу, бэрэ кIуагъэ, нэмыцхэм Iашэу яIэр зыфэдизым фэгъэхьыгъэ къэбархэу тэ тидзэхэмкIэ мэхьанэшхо зиIэхэр къыхьыгъэх. Гъэры ышIыгъэ нэмыц командирхэмрэ зэолIхэмрэ къыздищэщтыгъэх. Листовкэ мини 3 фэдиз нэмыцхэм къафигъэнагъ, ахэм заор зэрэкIорэм ишъыпкъапIэ арытыгъ».

Псэпытэ Къасполэт белорусскэ партизан отрядэу «Искра» зыфиIорэм хэтыгъ, операцие зэфэшъхьаф 18-мэ ахэлэжьагъ. МэшIокум изэу исыгъэ нэмыцхэр къэзыгъэуагъэхэм, автомобиль 15 зыгъэстыгъэхэм, фашист 753-рэ зыукIыгъэхэм, 347-рэ зыуIагъэхэм ащыщ. ПсэупIэу Береза зыфиIорэм дэжь иротэ игъусэу зыщагъэбылъи, пыим иавтомашини 5 агъэстыгъ, нэмыци 102-рэ аукIыгъ. Гъэтхапэм и 8-м (1943-рэ илъэс) «Минск-Могилев» зыфиIорэ гъогум машини 5 щыдагъэчъэхи къагъэуагъэх, ахэм нэбгырэ 20 арысыгъ. КъызашIэхэм, лIыгъэшхо къызхагъафэзэ, къаIэкIэкIыжьынхэ алъэкIыгъ, гъэрхэу нэбгырэ 13 къызыдащагъ.

Разведчик чаным Хэгъэгу зэошхом иорденэу ятIонэрэ степень зиIэр, медаль зэфэшъхьафхэр къыфагъэшъошагъэх.

Ащыгъупшэщтхэп

Еджэркъуаехэм ащыгъупшэщтхэп капитанхэу **Дэгужъые Мурадинэ, Хьасанэкъо Харисэ,** офицерэу **Дамэ Бязрыкъо,** лейтенантхэу **Шышъхьэ Аскэр, Инал Нурбый, Къуикъо Юсыф,** нэмыкIхэри. Заом игъогу къинхэм лIыгъэ къызхагъафэзэ арыкIуагъэх офицерхэу **Дзыбэ Тыркубый, Батышэ Къэрбатыр, Брыцо Нухьэ, Шышъхьэ Рэмэзанэ, Едыдж Хьалидэ.** Орденхэмрэ медальхэмрэ абгъэгухэр къызэпагъэшIэтыгъэх къызэкIэмыкIогъэхэ **БрантI Хьазэрталэ, Дидыхъу Алый, Инал Исмахьилэ, Бжьэц Нурбый.**

1943-рэ илъэсым икъихьагъу илъэс 17 — 18 нахь зымыныбжь ныбжьыкIэ купэу чылэм дэкIыгъэр пхъашэу уIэшыгъэ пыим Новороссийскэ пэмычыжьэу пыим щыпэуцужьи, апсэхэр щатыгъэх. Ахэм ахэтыгъэх **Бэрзэдж Аскэрбый, Щхыумыш Аслъан, Дамэ Аминэ, Бжьэц Аслъан,** нэмыкIхэри.

Еджэркъуае щыщхэу, Хэгъэгу зэошхом хэлэжьагъэхэу бэ джыри зигугъу къэтымышIыгъэу къэнагъэр. Ахэм ащыщых **Айтэчыкъо Адамэ, Алкъэс Алый, Бэрзэдж Ахьмэд, Брыцо Къасимэ, Гъунэжьыкъо Ибрахьимэ, Дэгужъые Аскэрбый, Джарымэ Аюбэ, Дидыхъу Пушэ, Ешэ Тыркубый, Енэмыкъо Шыхьамбый, Къанэкъо Ибрахьимэ, Мэрэтыкъо Хьамедэ, Мамрыкъо Мэджыдэ, Пщыжъ Сэфэрбый, ТхьакIумэщэ Хьымэр, Тхьаркъохъо Хьамедэ, Чэтэо Юсыф, Цэй Хьаджымосэ, Шышъхьэ Нахъор, Щхыумышх Мэджыдэ, Хьапакъэ Тамбый,** нэмыкIыбэри. Заом Iутыгъэхэм зэкIэмэ зэфэдэу тафэраз.

Чылэм дэкIыгъэ пстэуми якъуаджи яхэгъэгуи къаухъумагъ, анапэ тырахыжьыгъэп, апсэ еблэжьыгъэхэп. ЛIыблэнагъэу къахэфагъэм уегъэгушхо.

КIэухым Еджэркъое чIыпIэ зыгъэIорышIэжьыпIэм чылэм щыщ цIыфхэу заом хэлэжьагъэхэм янэпэеплъэу, ахэм якъэбархэри ясурэтхэри зыдэтхэ альбомыр зэрэчIэлъымкIэ тхьашъуегъэпсэу ятэIо. Ахэм ягугъу тэшIыфэ шIэжьыри щыI. ЛIэуж къызэрыкIохэми ар агъэкIосэщтэп, зэIэпахыжьызэ, заом щыфэхыгъэхэм ялIыхъужъныгъэ лъагъэкIотэщт. Якъэбар тэIотэфэкIэ зыпсэ зытыгъэхэри къытфэрэзэщтых.

ШЪАУКЪО Аслъангуащ.

ДЖАРЫМЭ Иляс Хьамедэ ыкъор

Старшина. Илъэситфэ зэуагъэхэм ащыщ, псаоу къэкIожьыгъ. Донской къэзэкъ полкым хэтыгъ.

АЛЫБЭРД Ибрахьим Шъалихьэ ыкъор

ИлъэситIо заом хэлэжьагъ, пыйхэм апэуцужьыгъ. ЛIыблэнагъэу къыхэфагъэм пае Жъогъо Плъыжьым иорденрэ медалэу «За победу над Германией» зыфиIорэмрэ къыфагъэшъошагъэх.

АХЪТЭО Махьмуд Хьанао ыкъор

Шхончэо полк зэфэшъхьафхэм ахэтыгъ. «За отвагу» зыфиIорэ бгъэхалъхьэр къыратыгъ. Илъэситфым къыкIоцI заом имашIо зэпичыгъ. Анахьыжъэу дащыгъагъэхэм ащыщ.

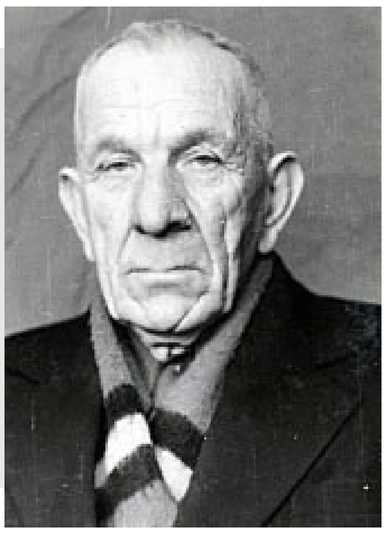

ПЫЩТЫКЪ Исмахьил Алый ыкъор

Кавказым щызэуагъэхэм, нэмыцыдзэм ар къытезыхыжьыгъэхэм ащыщ. 1941 — 1945-рэ илъэсхэм зэпымыоу зэуагъэ. «За оборону Кавказа», «За победу над Германией» зыфиIорэ бгъэхалъхьэхэр, нэмыкIхэри къыратыгъэх.

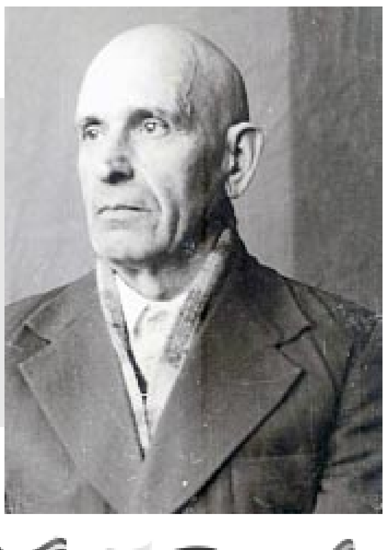

ДЭГУЖЪЫЕ Шыумаф Былао ыкъор

Октябрэм къыдэхъугъ. 1941 — 1945-рэ илъэсхэм кIогъэ заом хэтыгъ. Хьылъэу къауIэгъагъ, заом сэкъатныгъэ къыхихыгъ.

ПЩЫЖЪ Аскэрбый Хьисэ ыкъор

Илъэс 34-рэ хъугъэу заом дэкIыгъагъ. 1941 — 1943-рэ илъэсхэм зэпымыоу зэуагъэ. Гъабли чъыIи зэпичыгъэх. Пыим пхъашэу пэуцужьыгъ. «За победу над Германией» зыфиIорэ бгъэхалъхьэр къыратыгъ.

ХЬАГЪУР Александр Шырыхъу ыкъор

Рядовоигъ. Заом игъогу хьылъэхэр зэпичыгъэх. Илъэситфэ зэуапIэм Iутыгъ, икъарыу хилъхьагъ. Псаоу къыгъэзэжьыгъ. ИцIыфыгъэ ыукъуагъэп, ылъэкIыщтыр ышIагъ. Бгъэхалъхьэу «За победу над Германией» зыфиIорэр къыратыгъ.

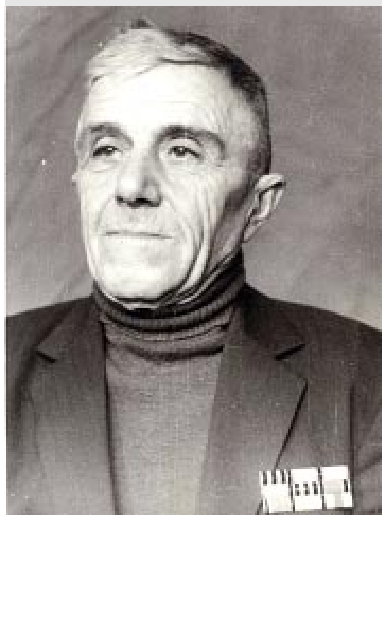

АСЭКЪАЛЭ Юныс МэзылI ыкъор

Старшэ сержант. Тидзэхэм ТекIоныгъэр къыщыдахыфэ хэлэжьагъ. Я 55-рэ хэушъхьафыкIыгъэ дивизионым хэтэу зэуагъэ. Жъогъо Плъыжьым иорден, медальхэу «За победу над Германией», Хэгъэгу зэошхом иорденэу ятIонэрэ степень зиIэр, нэмыкIхэри иIэх.